

search. – 2006. – Т. 66 – Р. 401-420. – Режим доступа к журналу: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0033589406001116>. – Название с экрана.

30. Weninger B. The Impact of Rapid Climate Change on prehistoric societies during the Holocene in the Eastern Mediterranean / B. Weninger, L. Clare, E.J. Rohling // Documenta Praehistorica. – 2009. – Т. XXXVI. – Р. 7-59.

Кожолянюк Георгій

УДК 930(100)«04/14»:615.89

НАРОДНІ ЗНАННЯ ТА НАРОДНІ МЕТОДИ ЛІКУВАННЯ УКРАЇНЦІВ (ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА)

У статті досліджено найдавніші писемні матеріали про народні медичні знання та народні методи лікування в українців.

Українці з давніх часів спостерігали за навколишньою природою (травами, корінням, квітами і ін.), вживали їх для лікування різноманітних хвороб. Використовували при цьому як раціональні методи, так і магичні способи лікування.

Повідомлення про хвороби руських князів та їх лікування зміщені у “Повісті минулих літ”, „Ізборнику Святослава”, “Шестодневі”, “Фізіолозі” та інших писемних пам’ятках середньовічної епохи.

У період виділення з Київської Русі і зміцнення московського князівства поширюються писемні книги про народні методи лікування: „Вертогради”, „Сказание о пропущених вод”, „Слова”, „Слов’яно-руський лексикон” та ін.

Відомості про медичні народні знання українців в період середньовіччя містяться у мемуарах іноземних послів, місіонерів, мандрівників, що подорожували по Європі і побували на українських землях.

У писемних пам’ятках середньовічної епохи поряд з магичними формами лікування, простежуються також наукові методи

лікування та проглядається ідея попередження хвороб шляхом певних заборон, обмежень.

Ключові слова: *народна медицина, медичні знання, пам'ятки писемності, магія, лікування, чаклунство, природознавство.*

Витоки традиційної народної медицини українців, як і інших народів губляться у попередніх тисячоліттях. Багато набутків народної медицини забулося й загубилося у віках, проте чимало раціональних медичних знань і навиків закріплювалися усно або фіксувалися в “Травниках”, “Порадниках”, “Зілейниках”, передавалися від покоління до покоління й збереглися аж до наших днів.

Відомості про хвороби різних князів та їх лікування (або смерть внаслідок хвороби) вміщені в “Повісті минулих літ” [19]. Наприклад, князь Всеслав Полоцький мав мозкову грижу, про що літописець повідомляє: “Матери бо родивши его, бысть ему язвено на главе его” [14, с. 94] характерний засіб лікування – накладання пожиттєвої пов'язки на голову малюка – Всеслава [2, с. 113]. Київський князь Святослав Ярославович хворів злоякісним новоутворенням на шії. Він помер не дивлячись на “резание”, тобто хірургічну операцію (1076) [14, с. 121]. Літописи у порівнянні з іншими літературними пам'ятками набагато ширше вміщують назви хвороб та клінічних ознак: “трясновение” або “падучая немощь” (епілепсія), “кичание долу” (параліч), “иступление ума” (психоз), “сухотная” (чахотка) і т. п. [20, с. 165]

Одна з найдавніших писемних пам'яток Київської Русі „Ізборник Святослава” поряд з матеріалами церковно-релігійного характеру подає відомості цілого кодексу знань по медицині [9]. Перекладений в X ст. з грецької на болгарську мову в Болгарії, він був переписаний на Русі для Київського князя Святослава, сина Ярослава Мудрого, і зараз відомий під іменем “Ізборник Святослава” в двох варіантах 1073 та 1076 рр. [12, с. 82] В ньому наведені назви розповсюджених в той час на Русі захворювань, зроблені спроби пояснити причини хвороб, погляди руських людей на патогенез деяких хвороб, принципи терапії та профілактики, лікувальну дієтику; подає опис болиголову, блекоти, аконіту [22, с. 35]. В “Ізборнику” всі хворо-

би вкладаються лише в 2 групи – душевні та соматичні: “Страсти же суть душевные, овы плтыныя” [4, с. 65]. Уявлення про ракові захворювання було досить широко розповсюджене у давньоруського народу. Для позначення рака в “Ізборнику” найчастіше використовується назва “каркын”, “каркинъ”.

В “Ізборнику” наведено багато прикладів “отрезания удьнаго”, тобто видалення ножем хворих членів людського тіла.

В цьому джерелі говориться, що в їжі та напоях потрібно завжди дотримуватися помірності. Також в “Ізборнику” вміщено одне з найраніших вказівок на необхідність ізоляції заразних хвороб. Отже, “Ізборник Святослава” пам’ятник писемності, в якому ідея про попередження хвороб знайшла найбільш чітке та яскраве відображення.

За часів Ярослава Мудрого (1019-1054 рр.) набула розвитку освіта, а також медицина. У містах серед представників різних професій були й особи, які займалися лікувальною справою. Окремі з них спеціалізувалися на лікуванні ран, переломів, пусканні крові; інші – на заговорюванні зубів, лікуванні очей тощо [1, с. 76]. З літописів до нас доходять імена лікарів – монахів Агапіта [15, с. 3], Івана Смера [16, с. 74], Антонія, Даміана Цілебника. Згадуються в джерелах Єфрем Переяславський, що відкрив у XII ст. в Переяславі “Лічебницю”, Григорій Премудрий, Іпат Цілебник [3, с. 9] та ін.

Невеликий трактат “Фізіолог” відомий руським читачам вже з XI століття, представляє собою збірник свідчень про тварин, птахів, іноді з невеликим перерахуванням “камений” (мінералів) [2, с. 18]. “Фізіолог” не втрачає значення джерела для ознайомлений з одним із найраніших етапів розвитку природознавства, до складу якого входила медицина. Природничі елементи “Фізіолога” дуже рано стали входити до складу давньоруських лікарських книг. Бджоли, “мравій”, риби, каміння, рослини в стародавніх лікувальниках розглядалися насамперед з точки зору придатності їх для лікування людських хвороб з частим посиланням на “Фізіолога”. В одному з списків “Фізіолога” з зібрання П. П. В’язамського сказано, що коли давні християнські правителі помітили захоплення людей “Фізіологом” як книгою лікарською (медичною) до такої міри, що “начаша презирати целбы просити у бога”, то списки “Фізіолога”

стали знищувати, і “оттого сии книги и погибоша многими леты” [5, с. 122]. Декотрі стародавні джерела вказують, що “Фізіолог” був складений певним мудрецем, який “знав життя і людську природу”, і цілком заключав в собі свідчення “о целбах всяких страстей” (тобто страждань). Навіть візантійські письменники Кедрін, Георгій Амортол, неодноразово у своїх творах відмічають, що грецькі ятрософісти, які займалися медичною наукою, за всіма довідками насамперед зверталися до “Фізіолога”, як найбільш надійного та вірогідного джерела в галузі лікування [2, с. 19].

Зовсім інше значення для історії природознавства і медицини у Київській Русі отримав “Шестоднев” Іоанна Екзарха Болгарського за списком XIII ст.[6, с. 5], який представляв компіляцію найрізноманітніших свідчень.

Книга “Шестоднев” стала відомою на Русі з 1263 р. [2, с. 22]. У руських людей “Шестоднев” користувався великою популярністю. Він фігурує в XVI ст. як дорогий військовий трофей, який привозився з Литви на Русь. Судячи з митних книг Русі „Шестоднев” поряд з милом, рибою – предмет жвавої торгівлі на базарах і ярмарках [10, с. 193].

Зміст “медико-біологічного” розділу “Шестоднева” є дуже різноманітними. Тут зустрічається й опис “топлиц” – природних мінеральних джерел з вказівкою на їх лікувальні властивості. Широко, для того часу, описані багато рослин (аконіт, белена, опій) токсична дія яких має лікувальний вплив [10, с. 193]. Але основна джерелознавча роль “Шестоднева” полягає в тому, що через нього проникли на Русь від часів античного світу анатомо-фізіологічні свідчення про людину [2, с. 20]. Опису насамперед піддавалась голова, тому що вона “седалище ума”, а “ум – князь царем есть”, в той час, як решта тіла всього-навсього лише “воин есть”. Частини мозку в “Шестодневе” названі долями або “удолие”. До однієї з “удолий” відноситься мозжечок (“приглавица”). Автор висловлює думку, що мозок є місцем перебування розуму: «в нем же уму месту менят сушу етери” (тобто “на думку деяких в ньому вміщується розум”). В цій праці також описується око, ніс, вухо, язик, стравохід, гортань, щелепи і зуби. Але найбільша увага приділяється серцю. За “Шестодневом”, серце займає середину грудної клітини (“торах”).

Займаючи центральне місце в “тораке” серце “прекланяється паче на левую страну”.

У XI – XIII ст. важливими джерелами, з яких автори давньоруських творів брали медичні свідчення, були медичні записи типу травників та порадників (врачебников) [13, с. 49], які здавна існували на Русі та склалися на слов’янській мові авторами з середовища братських слов’янських народів або самими руськими людьми [2, с. 24].

Були на Русі й жінки-лікарі. Так, селянська дівчина, дочка бортника Февронія, яка дістала медичні знання від своїх батьків – народних лікарів, успішно застосовувала їх на практиці. Дочка чернігівського князя Єфросинія була “зело сведуща в Асклепевых писаниях” – так називали тоді медичні книги [16, с. 73]. Внучка Володимира Мономаха – Євпраксія (1108-1172 р.) склала навіть лікарський порадник, що мав назву “Мазі” (“Алліма”). У цьому трактаті вона широко описала багато захворювань та методи їх лікування. Онука Володимира Мономаха була високоосвіченою жінкою свого часу. Завдяки своїм лікарським здібностям вона отримала прізвисько “Добродійки”. Трактат складається з чотирьох частин і 29 глав (розділів). В ньому розповідається про користь повітря, фізичних рухів, раціонального харчування, а також даються гігієнічні поради [21, с. 144]. Наукова праця Євпраксії – єдиний давньоруський медичний довідник, що дійшов до нашого часу.

Пам’ятка писемності, відома в давнині під назвою “Бджола”, бере свій початок від греко-візантійської антології. Перекладена на Русі у XII – XIII ст. і стала надбанням давньоруської літератури. Серед сотні розділів “Бджоли” тридцять присвячені дієтичним порадам та шкоді п’янства та сорок три розділи – лікарям та хворобам [2, с. 149]. За характером тих ідей, які мають відношення до медицини, “Бджола” багато в чому нагадує “Ізборник Святослава”. З великою шаною відноситься “Бджола” до народних лікарів. Особливої уваги історика заслуговують афоризми “Бджоли” на санітарно-гігієнічні теми [2, с. 156].

Період виділення з Київської Русі і зміцнення московської держави (XVI -XVII ст.) характеризується появою декількох видів медичної літератури, найбільш виразними з яких були збірники,

відомі під назвою „Вертогради” та „Сказание о пропущении вод”, які представляють собою твори “хіміко-фармацевтичного характеру” [18, с. 201].

“Вертогради” – це свого роду медичні енциклопедії. Поряд з ботанічними описами різних рослин, мінералів і тварин, в “Вертоградах” наводилась також велика кількість рецептів для лікування всіх тоді відомих хвороб, причому в рецептах вказувались рослини, мінерали та тваринні продукти саме як засоби терапії. Назву свою “вертоград”, що означає “сади”, “квітник”, “город”, отримав від основного свого змісту – лікувальної ботаніки [7]. Всі вони оздоблені багаточисельними малюнками трав, мінералів, тварин, риб, птахів, моллюсків [2, с. 40], а також сценками лікування хворих. У “Вертоградах” вміщені дані про бактерицидну дію меду (вважали його панацеєю всіх хвороб) [7, с. 43]; про лікувальні властивості шипшини. Лікувальна флора “Вертоградів” нараховує більше тисячі ботанічних видів. Відоме було лікувальне кровопускання [17, с. 8].

На відміну від “Вертоградів” зовсім інший характер мала та категорія давньоруської медичної літератури, яка у XVI–XVII ст. була відома у вигляді рукописів під назвою „Сказание о пропущении вод” [7, с. 101]. Ці книги були розраховані на освічених “пропущеників” – лаборантів, аптекарів [11, с. 75]. Саме лікування за цими рукописами зводилося головним чином лише до використання “пропущеної” води, яку отримували шляхом звичайного кип’ятіння її з травами та подальшого перегону з охолодженням водяного пару. Ця процедура вимагала багато часу і труднощів, відповідних умов, якими не кожен “лечець” міг вільно володіти [23, с. 73]. Саме тому, ці книги не знайшли благоприємного ґрунту для широкого всенародного розповсюдження, як “Вертогради”.

Видатні писемні пам’ятки XVI–XVII ст. – „Слова” Лаврентія Зизанія та „Слов’яно-руський лексикон” Памви Беринди – також дають певні відомості про рослини, іноді згадуючи про їхнє використання як лікарських [21, с. 65].

Певні відомості про медичні народні знання українців в період середньовіччя подають мемуари іноземних послів, місіонерів, мандрівників, що побували тоді в Україні [10, с. 281-302].

Таким чином, до середньовічної епохи належать багато писемних пам'яток українців, де наявні матеріали про народні медичні знання та народні методи лікування.

Кожолянко Георгий

НАРОДНЫЕ ЗНАНИЯ И НАРОДНЫЕ МЕТОДЫ ЛЕЧЕНИЯ УКРАИНЦЕВ (К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ)

В статье исследовано древние письменные материалы о народных медицинских знаниях и народных методах лечения в украинцев.

В статье исследованы древние письменные материалы о народных медицинских знаниях и народных методах лечения в украинском. Украинцы с давних времен наблюдали за окружающей природой (травмами, корнями, цветами и др.), употребляли их для лечения различных болезней. Использовали при этом как рациональные методы, так и магические способы лечения.

Сообщение о болезни русских князей и их лечение помещенные в «Повести временных лет», «Изборнике Святослава», «Шестодневи», «Физиолози» и других письменных памятниках средневековой эпохи. В период выделения из Киевской Руси и укрепление московского княжества распространяются письменные книги о народных методах лечения: «Вертоград», «Сказание о пропущении вод», «Слова», «Славяно-русский лексикон» и др. Сведения о медицинских народных знаниях Украинский в период средневековья содержатся в мемуарах иностранных послов, миссионеров, путешественников, которые путешествовали по Европе и побывали на украинских землях. В письменных памятниках средневековой эпохи наряду с магическими формами лечения, прослеживаются также научные методы лечения и просматривается идея предупреждения болезней путем определенных запретов, ограничений.

Ключевые слова: народная медицина, медицинские знания, памятники письменности, магия, лечение, колдовство, естествознание.

FOLK KNOWLEDGE AND FOLK METHODS OF TREATMENT OF UKRAINIANS (TO THE QUESTION ABOUT HISTORICAL SOURCES)

This article explores the earliest written materials about people's medical knowledge and national treatment in Ukrainian. Ukrainians for a long time watching the surrounding nature (herbs, roots, flowers and so on.), Used to treat a variety of diseases.

Was used in this case as rational methods and magical treatments. Notification of illness Russian princes and their treatment contained in the «Tale of Bygone Years», «History collection Svyatoslav», «Shestodnevi», «Fizioloji» and other written monuments of the medieval era.

During the selection of Kievan Rus and Muscovy strengthening distributed written books about people's treatment: «Vertograd», «Legend of skipping water», «word», «Slavic-Rus lexicon» and others.

Information on medical knowledge Ukrainian people during the Middle Ages found in the memoirs of foreign ambassadors, missionaries. travelers who traveled to Europe and visited the Ukrainian lands. In written monuments of medieval era, along with the magical forms of treatment can be traced as scientific methods of treatment and prevention of diseases seen by the idea of certain prohibitions and restrictions.

Keywords: folk medicine, medical knowledge, attractions writing, magic, treatment, magic, science.

Джерела та література

1. Богородина Е. О. Страничка о врачебном деле в Древней Руси и первых докторов медицины // Природа. – 1950. – № 3.
2. Богоявленский И. А. Древнерусское врачевание в XI – XVII вв. – М., 1960.

3. Болтарович З. Українська народна медицина: Історія і практика. – К.: Абрис, 1994.
4. Бондарь С.В. Философско-мировозренческое содержание «Изборников» 1073 и 1076 годов. – К.. 1990.
5. Вяземский П.П. О литературе истории «Физиолога» // Памятники древней письменности. – 1978. – вып. 1.
6. Збірник математичного - природописно-лікарської секції наукового товариства ім. Шевченка / Під ред. І. Верхратського, В. Левицького, С. Рудницького. – Львів, 1907.
7. Змеев Л.Ф. Русские врачебники. Исследование в области нашей древней врачебной письменности. // Памятники древней письменности. – Т. СХІІ. – С-Пб. – 1895.
8. Іойриш Н. П. Лікувальні властивості меду і бджолоїної отрути. – К., 1960.
9. Изборник Святослава 1073 года. 0М.: Книга, 1983.
10. Ключевский В. О. Сказание иностранцев о Московском государстве. – Петербург, 1918.
11. Ковалёв Н. И. Из истории технологии пищи и гигиены питания (XVI – XVII вв.) // Вопросы питания. – Т. 19. – № 4, 1960.
12. Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М-Л., 1947.
13. Лікарський збірник / Під ред. Д-ра Євгена Озаркевича. – Т. II. вип. I. – Львів вид-во наукового товариства ім Шевченка, 1899.
14. Літопис руський / За Іпатським списком пер Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1989.
15. Мідлик М., Стельмах Т., Наконечний Ю. Витоки української медицини. // За вільну Україні. – 8 березня,, 1995. – Число 42.
16. Можаровська Т. Лікував і князів і бідарів. // Наука і суспільство. – 1987. – № 3.
17. Носаль І. М. Від рослини до людини. Розповіді про лікувальні та лікарські рослини України. – К.: Веселка, 1992.

18. Очерки общей этнографии. Европейская часть СССР. / Под ред. С. П. Толстова. Н. Н. Чебоксарова. К. В. Чистова. – М.: Наука, 1968.
19. Певесть временных лет. – Ч. I. /Подгот. текста. Д.С Лихачева и Б. А. Романова. – М., Л.: Изд. АНСССР, 1950.
20. Повесть временных лет по Лаврентиевскому списку. // Изд. императорской Археографической комиссии. – СПб Типогр. М. А. Александрова, 1910.
21. Товстуха Є. Криниця здоров'я // Київ. – 1999. – № 3-4.
22. Товстуха Є. С. Українська народна медицина. – К.: Рось, 1994.
23. Флоринский В. М. Русские простонародные травники и лечебники. – Казань, 1880.

Кожолянко Олександр

УДК 398.3(477)

ВЕСНЯНІ СВЯТА НА БУКОВИНІ (УКРАЇНСЬКО-МОЛДАВСЬКО-РУМУНСЬКЕ ПОРУБІЖЖЯ)

У статті досліджено рубіжні свята зими-весни стрітення, Масниця, Марцішор в українців, молдаван та румун Буковини. Показано як на народні свята під впливом часу і історичних обставин поєднались з християнськими.

Ключові слова: язичництво, християнство, свята, зима, весна, регіон, етнос, календар.

Після циклу зимових свят (Різдва-Коляди, Нового Року-Маланки, Водосвячення) наступними значними святами на Буковині були рубіжні свята зими-весни: Стрітення, Масниці (в українців), Марцішор (у румунів і молдаван). За своїм змістом багато звичаїв і обрядів весняного циклу перегукуються із зимовою обрядовістю.

Перше рубіжне свято зими-весни відзначається на Буковині 15 лютого. Це свято по всій Україні називається Стрітення [7. – Т 2, с. 197]. У рідновірській і християнській традиціях це свято має різне значення і зміст.

За християнськими правилами це свято пов'язано з так званим боговтіленням. Щоб народився Господь від людини, то потрібні